

První Slavnostní přednáška AV ČR

Ve znamení císaře Karla IV. a mistra Jana Husa. Panorama českých dějin pozdního středověku

Dědíme celou minulost, a proto se nemůžeme vším pyšnit. Dějiny mají ostatně být především zdrojem sebepoznání. Obě století pozdního středověku jsou dramatickou, svérávnou a poučnou kapitolou českých a evropských dějin. Vyprávějí příběh hospodářského a politického vzestupu za vlády Karla IV. i vzrůstajícího sebevědomí jazykově české pospolitosti. Vzestup, který ukončila mezinárodní církevně politická krize a husitská revoluce. Česká reformace chtěla předčasně nalézt řešení problémů, které o sto let později vyústily v evropskou reformaci. Předčasnost se někdy nevyplácí, snad i proto žijeme svými dějinami více, než si dokážeme připustit. Podle Karla IV. soudíme naše současné politické reprezentace, podle Jana Husa pak osobní statečnost jednoho každého z nás.

Máme-li přehlédnout široké panoráma českých dějin mezi léty 1310 a 1526, musíme zmínit císaře Karla IV. i mistra Jana Husa. Jinak tomu ani být nemůže. Ačkoli mocenské vztahy vždy hrají v dějinách prvořadou roli, nejsou jedinými dějnotvornými činiteli. Nesmíme však ztrácet ze zřetele, že historie je pouhým výběrem jevů, událostí a jednajících osob; stále stejným a pokaždé jiným pohledem z vratké loďky unášené tokem dějin. Vnímat uvedené období jako jednu etapu českých dějin je zatím vzácné a pro přehlednost ho člením do tří period. Dvě první, lucemburská a husitská jsou považovány za dobu vzepětí nejen z hlediska českých, ale i evropských dějin. Padesátileté období vlády Jagellonců dlouho ustupovalo do pozadí, nyní se však ve spojitosti s rozkvětem výtvarného umění a se stále ještě nedoceneným zřízením stavovské monarchie těší větší pozornosti. Těmto třem epochám sice odpovídají tři odlišné formy státní správy, monokratická, korporativně federativní a stavovská, ve skutečnosti však přesahovala jedna do druhé. I když to lze ovšem říci o jakémkoli jiném střídání věků, revoluční husitství bylo výjimečné. Dlouhodobě narušilo základy korunního i zemského zřízení a svými důsledky přesáhlo svou dobu. Vše podstatné, co se zvláště v mocenské sféře odehrávalo v Čechách, mělo po celé sledované období odezvu v sousedních a někdy i ve vzdálených zemích. Středobodem dění ale byly převážně Čechy a Praha.

Dnešní hranice Čech a Moravy se ve srovnání s dobou kolem roku 1310 příliš nezměnily. Chebsko získal roku 1322 Jan Lucemburský zástavou od římského

krále Ludvíka Bavora. Mnohým českým současníkům i pozdějším historikům nebylo po chuti, že tento skvostný představitel konce rytířské éry jezdil do Čech jen pro peníze na své dobrodružné výpravy. Zapomíná se ale, že dynastickou državu, kterou odkázal synu Karlovi, zvětšil o slezská knížectví a Horní Lužici. Zasloužil se také o povýšení pražského biskupství na arcibiskupství. Syn Karel mu při tom asistoval a věděl i to, že jeho otec připravuje s papežem Klimentem VI. kampaň směřující k jeho nastolení na římský stolec.

Karel IV. krátce po nástupu na český trůn nahradil složité předivo lenních svazků a státoprávních vztahů tzv. vedlejších zemí právním statutem inkorporací, tj. neoddelitelným spojením s Českou korunou. Ve stejném roce 1346, kdy zasedl na český trůn, byl zvolen říšským králem. Římskou korunovaci na císaře v roce 1355 povznesl sebe i svou dynastii a obrátil pozornost k legislativnímu upevnění nabytých pozic. V Čechách ale v říjnu 1355 narazil na tvrdý odpor šlechty, která si již dříve vynutila přímou účast na řízení země, a musel předstírat, že svůj zemský zákoník (tzv. *Maiestas Carolina*) vůbec nepředložil. Co se mu nepovedlo v Čechách, ukázalo se průchodnějším v Říši. Řadou dílčích smluv uzavřel Karel IV. smír se svými protivníky a zajistil přijetí říšského zákoníku, jemuž se po slavnostním vyhlášení v lednu 1356 dostalo názvu Zlatá bula. Tento ústavní základ Římské říše platil po dlouhých 450 let až do roku 1806. Karel určil konstrukci českého státu na staletí dopředu i přes neúspěch se svým psaným zákoníkem.

**Český stát v době
Lucemburské
(Akademický atlas
českých dějin,
Praha 2015,
Nakladatelství
Academia)**

Jestliže se o povýšení pražského biskupství na arcibiskupství v dubnu 1344 a následnou celkovou přestavbu katedrály sv. Víta zasloužili oba Lucemburkové, zakladatelské úsilí dovršil Karel IV. o čtyři roky později zřízením první zaalpské univerzity a velkorysým založením Nového Města pražského. A byl to jen začátek všestranného rozkvětu Prahy jako rezidence lucemburských držitelů říšského stolce.

Karel IV. dokázal díky svému talentu, státnické průpravě a mimořádné znalosti několika jazyků soustředit kolem sebe nadané politiky, literáty i učence. V době největšího rozkvětu pražské univerzity v 70. a 80. letech 14. století zde studovalo přes tisíc posluchačů z blízkých i vzdálených zemí. Celkovému vzestupu vzdělanosti včetně zvyšujícího se podílu literárních děl v češtině i němčině odpovídala čilá kulturní aktivita ve venkovských městech.

Ke Karlovi jako mimořádně vzdělanému vládci vzhlížela i Evropa. Kroniky vyprávějí, jak při pařížském

summitu tří králů roku 1378 nechal francouzský hostitel Karel V. přinést připravený soubor vzájemných spojeneckých smluv. Latinsky psaným listinám nerozuměl ani on, ani většina přítomných urozených hlav, a tak po chvíli trapného ticha bral Karel IV. jednu listinu po druhé a jejich důležité části překládal do francouzštiny a němčiny, což by uměl i v češtině a nejspíš také v italštině.

V latině se vyznal i jeho syn Václav; Když šel v roce 1412 jednou po Starém Městě, objevil prý na zdi nápis WENCESLAUS ALTER NERO (Václav je druhý Nero). Král k tomu měl křidou připsat: SI NON FUI, ADHUC ERO (Pokud jsem ještě nebyl, pak budu). Osmnáctiletého Václava čekalo po císařově smrti v listopadu 1378 nemálo obtížných státnických zkoušek na domácím i říšském poli. Rozkol v církvi zapříčiněný volbou dvou papežů krátce před Karlovou smrtí znamenal rozpad dosavadních zahraničně politických vztahů. Doma se král záhy dostal do konfliktu s ambiciózním arcibiskupem Janem z Jenštejna.

Vztahy mezi církevní a světskou mocí přerostly ke konci 14. století v násilné konflikty též na Moravě. Rozsáhlý pogrom v pražském židovském městě roku 1389 dobře ilustruje rozjitřenou atmosféru, která se zanedlouho ještě vyhrotila.

Koncem 14. století čelil Václav IV. silné opozici českých baronů, kteří ho v roce 1394 dokonce zajali, aby si na něm vynutili větší podíl na správě země. Ani vzrostlým ambicím některých říšských knížat nedokázal Václav čelit aktivní politikou. Roku 1400 tak ztratil říšský trůn, na nějž zasedl rýnský falckrabě Ruprecht III. Po jeho smrti roku 1410 pomohl Václav svým kurfiřtským hlasem k říšskému trůnu nejprve bratranci Joštovi a následně i mladšímu bratru Zikmundovi, od roku 1387 držiteli uherské svatoštěpánské koruny.

Krizové projevy stále víc ohrožovaly prosperitu městské ekonomiky i životní standard středních a nižších vrstev, jen ojediněle však přerůstaly do otevřených srážek. Sociální neklid prohlubovaly vzrůstající životní nejistoty, v nichž se odrážely důsledky drobných válek, mocenských rozbrojů a zhoubných morových epidemií. V soudobých představách bylo všude plno antikristů, někdy jím byl sám Karel IV., jindy papež prodávající odpustky. Středověké Čechy měly dokonce obdobu *Charlie Hebdo* – satirická vyobrazení s nápisovými páskami. Antikrist (na titulní straně *AB*) V levé ruce varuje: *Ktož chce prázdny měsíc míti, musíť do Říma pro odpustky jíti*. Páska v druhé ruce si bere na mušku praktiky lidového léčitelství: *Kto půjde k svatému Prokopu nesa cibuli, ponese zase (nazpět) česnek a mládí*. Případným zájemcům o toto zázračné omlazení napovím, že šlo o ostatky sv. Prokopa v sázavském klášteře, které však dnes spočívají v kostele Všech svatých na Pražském hradě.

Zahuštění sítě církevních institucí a korporací mimo jiné vedlo k prohloubení individuální víry v širších vrstvách společnosti. Tak zvanou vnitřní christianizaci procházely české země později než vyvinuté oblasti jihu a západu Evropy, což se pak projevilo v dějinné izolaci české reformace. Od konce 14. století také sílila národnostní emancipace českého obyvatelstva v etnicky smíšených městech. Snahy o nápravu rozvrácené církve a vnitřní obrodu náboženského života měly v českých zemích více podob. Důraz na náboženský prožitek jednotlivce se doplňoval s úsilím o úplný překlad bible do národního jazyka. Čechy v tom předstihly většinu evropských zemí. Ostrou kritikou církevního

FOTO: ARCHIV PETRY KRÁLOVCE

fiskalismu se již za života Karla IV. vyznačovala pražská kázání rakouského augustiniána Konráda Waldhausera, pod jehož vlivem notář královské kanceláře Milíč z Kroměříže rozdal majetek chudým a všechny síly upnul k vybudování vzorné pražské farnosti nazvané Jeruzalém. Požadavkem svobodného kázání slova božího Milíč předjímal jeden z pozdějších husitských artikulů. Jeho nástupce mistr Matěj z Janova prosazoval potřebu častého přijímání svátosti oltářní.

Koncem 14. století se dostaly do Prahy první spisy oxfordského profesora Jana Wyclífa, které svou filozofickou průbojností zaujaly mladé české mistry na pražské univerzitě. Mluvčím univerzitních reformátorů se stal mistr Jan Hus, který od roku 1402 působil na kazatelně v pražském Betlému. Sílicí reformní

**Novogotický
pomník Karla IV.
se Zlatou bulou;
Křížovnické
náměstí v Praze.**

proud prošel v roce 1412 první těžkou zkouškou, když Hus, sto let před Martinem Lutherem, vystoupil proti prodeji papežských odpustků. Rozkol na univerzitě předznamenal hluboké rozštěpení celé národní pospolitosti v otázce pravé víry. V krátkosti jen připomeňme, že církevní tresty donutily Husa přesídlit na venkov, kde sepsal většinu svých českých spisů, a to novým pravopisem, v němž češtinu zjednodušil pomocí háčků a čárek (více viz *AB 6/2015 Jan Hus a počátky česky psané odborné literatury*).

Rozpolcenou církev měl sjednotit koncil, svolaný z iniciativy římského krále Zikmunda Lucemburského na konec roku 1414 do Kostnice, kam byl pozván i vůdce českého reformního hnutí Jan Hus. Máme v dobré paměti, jak to dopadlo.

V přednáškách na Collège de France před více než 30 lety jsem husitskou revoluci označil za anomálii evropské historie, čímž jsem myslel předčasnost českého reformního hnutí. V rovině náboženské bylo husitství reformací před reformacemi, v rovině společenské revolučním cyklem, který již před Francouzskou revolucí nabyl v Čechách klasické podoby a v rovině národnostní byl prvním projevem reflektovaného, nikoli jen spontánního českého národního citění a sebeuvědomění.

Trvalo dlouhých 60 let, než došlo v českých zemích k omezené náboženské toleranci z nutnosti. Válka kříže s kalichem nebyla pouhou válkou symbolů. Za obojím se skrývaly mocenské a ekonomické zájmy i způsobená příkoří. Německá reformace znovu střední Evropu a celou Říši uvedla do válečného stavu, který ukončil až vestfálský mír roku 1648. Tento poznatek nedává naději na rychlé ukončení konfliktů ani v rámci dnešního muslimského světa.

Klín reformního programu, který ve druhém desetiletí 15. století vertikálně rozštěpil českou společnost, postupně zpráchnivěl. Zápas o rozhodující pozice ve stavovské monarchii započalo panstvo, jehož prestiž vzrostla roku 1490 nástupnictvím Vladislava II. ve vzdálených Uhrách a opětovným sjednocením zemí České koruny. Oba šlechtické stavy, páni a rytíři, nyní usilovaly zakotvit své výsady oficiálním zemským zákoníkem. Posun proti době Karla IV. se tu projevil více než příznačně. Jestliže *Maiestas Carolina* zůstala pro odpor vysoké šlechty pouhým návrhem, nyní s kodifikační iniciativou vystoupilo samo panstvo. Magna charta české stavovské monarchie, kterou představovalo tzv. Vladislavské zřízení zemské, byla zveřejněna bez souhlasu měst

roku 1500. Panovník konečný návrh nedostal do rukou a ze své rezidence v Budě víceméně apaticky přihlížel zrodu zákoníku, jenž omezoval jeho moc, vylučoval královská města z rozhodování o politických otázkách zemského významu a upevňoval poddanství selského lidu.

Města svou účast na zemském sněmu nemohla žádným privilegiem prokázat, a proto o ni uplatněním stroze juristických zásad přišla. Díl odpovědnosti padal i na jejich zástupce, kteří nebyli s to včas překonat rozjitřené náboženské averze, sjednotit síly a zkřížit se šlechtou zbraně na právnickém poli. Když se na počátku 16. století ukázalo, že zvykové výsady jejich politické reprezentace na sněmu přestaly platit, města v čele s Prahou začala bít na poplach. Na separátních sjezdech městské delegace vytvořily celozemskou jednotu a poprvé v českých dějinách vyhlásily svůj program jako vůli sjednoceného městského stavu. Společný postup na politickém i válečném bojišti městům zajistil právoplatné zastoupení na sněmu v podobě tzv. Svatováclavské smlouvy z roku 1517, jež po stu letech stvrdila jeden z výdobytků husitské revoluce.

Nejen pro další osudy zemí Koruny české, ale i pro celkové uspořádání středovýchodní Evropy měly mimořádný dosah vídeňské alianční smlouvy z roku 1515. Habsburkové v nich s česko-uherskými Jagellonci uzavřeli dynastickou dohodu, která vedla k pozdějším sňatkům mezi dětmi krále Vladislava II. a vnoučaty habsburského císaře Maxmiliána I. Když Vladislavův syn Ludvík Jagellonský padl roku 1526 v boji proti osmanským útočníkům v bitvě u Moháče, stal se dědicem obou trůnů, uherského i českého, manžel Anny Jagellonské Ferdinand I. Habsburský. Jeho volba českým králem 23. října 1526 – tedy před 490 lety – znamenala další epochální mezník v dějinách českého státu. Středověk ještě neskončil, pomalu však již přecházel do novověku. ■

*Z přednášky prof. Františka Šmahela
(redakčně zkráceno a upraveno)*

Záznam si můžete poslechnout na <http://www.ceskatelevize.cz/>; plná verze přednášky vyjde samostatně pod názvem *Panorama českých dějin pozdního středověku* v edici *Věda kolem nás* (Nakladatelství Academia).

←
*Leták s alegorií
politické situace
na konci 60. let
15. století
(převzato
z autorovy studie,
Zlomené žezlo
českého krále,
in: František
Šmahel,
Mezi středověkem
a renesancí,
Praha 2002, Argo).*